

Humanista Tomáš G. Masaryk

Autor: Petr Kalenský

Abstract

Humanist Tomáš G. Masaryk. – Dieser Artikel zeigt Ansichten von Tomas Masaryk. Es beschäftigt sich hauptsächlich mit seiner Philosophie, Ethik und Beziehung zur Religion. Das wichtigste Element seiner Lehre war Humanismus.

Schlüsselwörter: die Humanität, der Verstand, die Ewigkeit, die Arbeit

Klíčová slova: humanita, rozum, věčnost, práce

O Masarykovi se napsalo mnoho oslavných děl a článků. Většinou je – a správně – vyzdvížena jeho zásluha o vznik československého demokratického státu. Toto pojednání si bude více všimnout jeho názorů v oblasti filosofie, náboženství a etiky. Z dalšího bude zřejmé, že se u Masaryka tyto tři oblasti přirozeně prolínají a ústí u něho v tvůrčí čin.

Z filosofů měl na Masaryka největší vliv Platón. Také téma jeho doktorské disertace na univerzitě ve Vídni znělo *Podstata duše u Platóna*. Sám o sobě ve stáří prohlašoval, že byl a zůstal platonikem. Platónské pojetí jsoucna se stmeluje jeho mýtem o duši a naukou o její nesmrtnosti. To na Masaryka velmi zapůsobilo, dokonce se kdesi vyjadřoval o tom, že zájem o nesmrtnost je u něho hlubší než zájem o existenci Boží. V mládí napsal úvahu nazvanou *Platón jako vlastenec*. (Otištěna byla v almanachu *Zora* v r. 1876.) Platónova filosofie mu byla, stejně jako věda, naprosto nenárodní, totiž nadnárodní. A touto nadnárodností lze být vlastencem.

Přesto zkoumal empiricko-pozitivistickou metodou. Velice si cenil moderních empiristů – zaujali ho hlavně D. Hume a J. S. Mill. Proto mohl Patočka konstatovat: „... již v jeho prvním větším díle (je) zřetelný cíl: dojít ‚katolického‘ cíle, jednotného, smysluplného, v absolutnu nekonečné dobroty a lásky zakotveného světa, metodou protestantskou, v podstatě empiricky vědou.“ (Patočka 1996: 160)

Sám Masaryk tvrdil, že filosofie, včetně metafyziky, nemůže být jiná než vědecká, nesmí být v rozporu s vědeckým poznáním. Říkal, že teismus přijímá rozumem. Rozum mu byl důkazem, hlavně důkazem teleologickým. „Účelnost světa, života vede mě k uznání stvořitele. Bůh sám je rozum, nús, logos.“ (Čapek 1990: 242) Odmítal neempirické teorie, ale sám říkal, že jeho heslo zní – nikoli pragmatismus, ale konkrétismus. Ten je proti skepsi, uznává rozum i smysly, přijímá člověka v jeho celistvosti, uznává podstatu a hodnotu všech duševních nadání a činností, snaží se najít pravidla pro život plný a harmonický.

Ovšem nejdůležitějším pojmem byla pro Masaryka humanita. Byl jí prodchnut, pro ni žil a tvořil. Humanitou nazýval „člověctví, člověčenství“ (dnes archaické výrazy, ale jsou výstižnější než dnešní „lidství“, ze kterého číší – hlavně po zkušenosti s moderními totalitními

režimy – stádovost, absence osobnosti jedince). Ono člověčenství vyjadřuje tužby moderní doby tak, jako své tužby nazýval středověký člověk výrazem křesťanství. Ideál humanitní byl však Masarykovi nadkřesťanským... „Humanitní ideál vyžaduje, abychom soustavně, všude a ve všem odpírali zlému, vlastní i cizí nehumanitě společnosti a jejím orgánům osvětěným, církevním, politickým, národním – všem. Humanita není sentimentalita, ale práce a opět práce.“ (Masaryk 1895)¹

Masarykova humanitní myšlenka má dvojí obsah: 1. Všechny národy tvoří lidstvo. 2. Člověk má dosáhnout ve svém životě čistého člověčenství, mravního ideálu člověka. Ten ideál máme na mysli, když říkáme: Toto jednání je lidské, toto nelidské... Napřed být čestným člověkem, to je národnost – to je vlastenectví. Tak je pojímali Havlíček, Palacký, Kollár. (Masaryk 1990: 73) Ovšem např. Machovec konstatuje rozdíl v pohledu Masaryka a Palackého na humanitu. „Pojem humanita byl u Palackého identický s všelidskostí, lidským rodem, s pokrokem lidského rodu a národa; u Masaryka splývá spíše s pojmem opravdovosti lidské existence.“ (Machovec 1968: 120)

Novodobé formování humanity viděl Masaryk v demokratizaci politiky – v 18. století. Vlivem revolucí ve Francii i Americe se prohlašovala práva lidská i osobní. Z nich se potom rodila práva národní i jazyková, poté i sociální a hospodářská. Koncem 19. století se prosazovala také práva ženská a dětská. Z toho je vidět, píše Masaryk, že humanitní ideál je ideálem přirozeným. Podotýká, že na přelomu 19. a 20. století všechna novější filosofie, literatura i pokroková politika vypracovává ideál čistého člověčenství. V našem národě viděl hlasatele tohoto člověčenství v Kollárovi, Palackém, Havlíčkovi či Augustinu Smetanovi. Idea humanitní se Masarykovi prolínala s ideou národnostní. Národnost, stejně jako jedinec, může (a má) být humánní. Také socialismus je pro něho ideálem humanitním. Stejně tak kosmopolitismus – každý národ je stejně oprávněn usilovat o člověčenství. Z toho Masarykovi vyplývala myšlenka světové organizace celého člověčenstva.

Politická práva se také žádají ve jménu humanity. Vždyť důvodem všeobecného hlasovacího práva je člověčenství, tedy rovnost člověka s člověkem. Miluj bližního svého jako sebe samého, to je také vyjádření humanitní ideje. Je to ideál člověckosti, tedy být skutečně člověkem. Ale je to i ohled na člověčenstvo v nejširším rozsahu. Nicméně láska musí být soustředěna, protože si vybíráme podněty své lásky. A jestliže bylo už dávno řečeno: „Cti otce svého a matku svou,“ Masaryk k tomu ještě přidává: „A měj úctu k duši svého dítěte!“ Humanista by měl samozřejmě myslet na generace budoucí...

Láska, člověčenství musí být pozitivní. Často se setkáváme s tím, že je nenávisť k jinému národu pokládána za vlastenectví. Masaryk nabádal k tomu, abychom si zvykali milovat pozitivně, bez pozadí nenávisti. Vezměme si člověka, který má zlost na souseda, zajímá se jen o jeho život – takový člověk musí být nutně otráven. Nenávidět cizí národ je tedy vlastenectví negativní, nutné je ovšem vlastenectví pozitivní. Masaryk nechtěl své národní odpůrce milovat. Nabádal však k tomu, abychom byli k nepříteli spravedliví a abychom po něm žádali také jen spravedlnost. Ostatně národnostní, humanitní otázka je otázkou svědomí, totiž svědomí každého jedince. Tedy otázka cti národa je otázkou cti každého člověka. Bylo by chybou s vlastenectvím kupčit...

¹ T. G. Masaryk ve spisu *Česká otázka* z r. 1895 (par. 78).

Sám říkal, že pravá láska není zbožňování. Pokud nezbožňujeme a přesto milujeme, pak láska neshoří jako plamen a neztrácí se. Z uvedeného je zřejmé, že náš filosof dobře znal myšlení antických Řeků. (Masaryk jednu dobu, kromě jiného, vyučoval řečtinu.) Lásku zde myslí nikoli jako erós, ale jako filia.

Pravá láska pak podle něho spočívá – v naději. V naději na život věčný. „Taková láska je teprve láskou, protože věčné věčnému nemůže být lhostejno. Věčnost nenastává po smrti, věčnost je už teď, v tomto, v každém okamžiku.“ (Masaryk 1990: 61) Základem naší životní víry má být naděje na život věčný. Proto bychom neměli být lenivými, ale také bychom se neměli rozčilovat, neboť jsme věční. Co neuděláš ty, píše, to dodělají jiní. A když ne jiní, tak se pán Bůh postará o to, co stvořil. To jsou jistě moudrá slova moudrého muže, napsaná roku 1901. Ovšem neplatí absolutně – v letech 1916 a 1917 byl Masaryk často přepracován, což konstatovali i jeho blízcí. Ale nemohl jinak. Kdyby se méně angažoval, patrně by se nenaplnila idea vlastního státu Čechů a Slováků...

Zajímavý je vztah Masaryka k náboženství. V mládí byl zapáleným katolíkem, při studiích však odmítl chodit ke zpovědi, neboť, jak říkal, Ježíš ani bible se o zpovědi nezmiňují. A protože tenkrát, jako katolík, měl povinnost chodit ke zpovědi, snažil se mu domluvit ředitel školy. Pokusil se o empatii – sám prý také nevěří všemu, co je mu nábožensky předkládáno, ale na druhou stranu má určitou zodpovědnost a povinnosti, které je třeba plnit. Mladý Masaryk empatii odmítl – řekl řediteli do očí, že kdo jedná proti svému přesvědčení, ten je darebák. Ředitel si vzal samozřejmě Tomášova slova osobně a málem došlo k fyzickému útoku. Masaryk po letech přešel k reformované evangelické církvi, která zpověď nevyžadovala.

Jak již bylo řečeno, Masaryk věřil v Boha, kterým pro něho byl logos, nús. Jsme jeho děti, můžeme rozumově argumentovat, nastane-li spor. Proto neměl Masaryk rád náboženské dogmatiky, hrozní byli v jeho očích hlavně ti, kteří měli moc a rádi ji uplatňovali. Často kritizoval církev. Pozastavoval se třeba nad tím, proč se kněží veřejně nezastanou spravedlivě stávkujících dělníků. Viděl v tom strach, strach o vlastní postavení, který přehlušuje jejich svědomí.

Také konstatoval rozdíl mezi náboženstvím a mravností. Člověk prý může být nábožensky věřící, ale přesto je nemravný. Mravnost je poměr člověka k člověku. Náboženství vzniká z poměru člověka k celému světu, má širší okruh než mravnost. Náboženství by tak mělo být mravnosti základem. Národnostní otázka pro něho byla, jak bylo napsáno výše, otázkou humanitní. Proto ukazuje, jakou cestou by se měl vydat malý národ, jako je ten náš. Musíme sbírat všechny své síly a dělat to, co dělají chudí lidé. To heslo zní asociace, spolčování. Za vzor dával dělníky – jak byli v minulosti ubozí, ale vynikli tím, že se spolčovali.

Máme mít čestnou a jasnou politickou taktiku. Často se prý domníváme, že máme dělat to, co druzí – dopouštět se třeba i násilí. To však Masaryk nepřipouštěl, chtěl, abychom šli svou cestou, cestou práce. Humanitní program totiž neučí být pasivní, ale učí se bránit prací. Práce je však prostředkem, není posledním účelem. A pracovat, to znamená odpírat zlému, a důsledně. Nemít strach. Ze strachu se lidé dopouštějí násilí, ze strachu lžou. Nelze nezapomenout na Platónovu *Ústavu* při dalším Masarykově výroku, že otrokem je i ten, kdo znásilňuje.

Není jiného způsobu obrany, říká jinde, než odkrytost (alétheia), žádné chytráctví. My sami sobě musíme stát v pravdě, my musíme svět přesvědčit, že to, co chceme, je i v jeho prospěchu. Česká otázka tak bude otázkou celého světa, nejen nás!

Masaryk byl horlivým zastáncem demokracie. Demokratickým programem je všeobecné hlasovací právo. Demokracie je také úsilím proti násilí, proti nadpráví. V takové demokratické politice se mají věci posuzovat nejen věcně, ale i mravně. Všechna rozumná a poctivá politika je provádění a upevňování humanity uvnitř i navenek. Aristokratismus říká: já pán – ty sluha nebo otrok; demokraticismus říká: já pán – ty pán. (Čapek 1991: 327) Z lásky k bližnímu, ze synovství Božího plynul Masarykovi pravý humanismus. Člověčenství je potom organizace z národů, nikoli ze států. Píše, že stát je něco umělého, historického, ale národ je něco přirozeného.

Být dobrým demokratem znamená, dle jeho soudu, filosoficky myslet, tedy čerpat poučení z historie a postihovat historický vývoj. Nezbytnou podmínkou moderní demokracie je filosofická revoluce. Revolucí pak rozuměl stálý stav nového člověka, ideál postavit společnost na docela jiný základ, tedy naprostý převrat. „Pro každého myslícího člověka je právo na revoluci nesporné. Každý má povinnost se bránit mravně, to jest ničit absolutismus duchovní.“ (Masaryk 1990: 110) Varoval však před marxismem, odmítal ho filosoficky.

Připomeňme si i Masarykovo pedagogické úsilí. Na univerzitě ve Vídni, ještě jako student, vedl Akademický spolek, v jehož rámci přednášel tamějším českým dělníkům. Později, v roce 1882, byla v Praze rozdělena Karlova univerzita na českou a německou část. Masaryk byl doporučen, aby přednášel filosofii.

Jeho přednášky prý byly velice oblíbené, přednášel proti skepsi, nabádal k pracovitosti a čestnosti. Velký důraz kladl na to, aby si mladí vytvořili životní filosofii. Aby pouze neopakovali moudrosti mudrců, ale aby se stavěli aktivně k tehdejšímu dění. Masaryk měl tehdy veřejné spory s kolegou Durdíkem, který byl starším a známějším filosofem. Durdík Masarykovi vytýkal nepřesnosti ve filosofických vývodech, Masaryk mu naopak vytýkal pouhý teoretismus, společenskou neangažovanost.

Tomáš Masaryk pracoval přísně vědeckou metodou, ale byl rozhodným odpůrcem materialismu. Uznával však například, že marxismus je užitečný v tom, že nutí lidi přemýšlet o otázkách hospodářských, filosofických i náboženských. Upozorňoval na nebezpečí anarchismu, nihilismu. Pokud člověk odvrhne Boha, dosadí se pak sám na jeho místo. Vznikne neautentický humanismus, Masaryk ho zve titanismem. Takto stvořený bůh je nešťastný. Je křehký, tělesný, tvořit nemůže, tak zbývá už pouze ničit, tedy revoluce a teror. Násilí je posledním prostředkem tohoto nihilistického boha...

Dále Masaryk kritizoval hédonismus. Učil, že ne každá slast je dobrá, nýbrž jen ta pravá (předlohou může být Platónův dialog *Filébos*). Nebyl spokojen s pesimismem (Schopenhauer), podle kterého je svět nicotný, všude vládne jen slepá vůle, rozum je pouze něco podřadného. Jak jsme uvedli, rozum byl u Masaryka dosazen na místo Boha, není tedy divu, že pesimismus odmítá. Pesimismus je prý povalen socialismem – masa lidí má víru, že bude lépe, a tato víra znamená naději. Ta pesimismu zcela schází.

Utilitaristé tvrdí, že každý člověk se stará jen o své štěstí. Pesimismus to štěstí hledá také, ale nenachází ho, protože prý neexistuje. Masaryk předkládal názor, že jestliže někdo hledá štěstí, už ho ztratil. Vyzdvihoval moudrost pohádky o hloupém Honzovi. Dva chytří bratři jdou za štěstím, ale nenaleznou ho. Honza štěstí nehledal, ale pracuje, pomáhá, kde je třeba – a byl šťasten, ještě navíc pomohl i nešťastným bratrům. Z toho vyplývá, že je zbytečné se honit za štěstím, za ztraceným rájem – honbou po štěstí se ještě nikdo šťastným nestal.

V učení evoluce pak viděl prvek naděje, idea pokroku tedy má své opodstatnění. Ale názor, že je všude pokrok do nekonečna, že jednou bude vše dokonalé, je utopií. Je-li podstatou náboženství naděje v budoucnost, jestliže náboženstvím člověk sílí díky víře v budoucnost, pak má evoluční učení ráz náboženský...

Z darwinismu a evolucionismu se šíří mínění protihumanistické, totiž že silnější má právo ničit slabšího. Tedy aristokratické smýšlení, jen malá elita má právo nad ohromnou masou. To však odporuje vrozenému citu humanity. Tak Masaryk konstatoval rozdíl mezi světem duchovním a přírodním. Tam boj, zde láska. Musíme-li přijmout boj pro přírodu, musíme stejně věřit v lásku a humanitu. Jistě, i v demokracii jsou potřeba vůdce, ale vůdce nemá být pánem. „Vůdcem dobrým bude ten, kdo dovede sloužit.“ (Masaryk 1990: 59; srov. Platón 1993)

Naším úkolem je starat se o výchování a sebevýchování. „Jsme národem Komenského,“ kolikrát byla tahle fráze opakována. Ale buďme národem Komenského! Zakládejme české školy! A nevymezujme se negativně k jiným národům. Komenský ukázal, že nemáme nenávidět člověka jen proto, že jinak mluví. Byl Čech, ale psal pro celé lidstvo. Masaryk mohl po Komenském zopakovat, že čím více budeme poznávat, tím více se nám odhalí plán a účel všeho, volal tedy po součinnosti s Boží vůlí. „Člověk má jen tolik rozumné svobody, kolik determinismu dovede pochopit v sobě i v řádu světa.“ (Čapek 1990: 252)

Masaryk tedy hledal harmonii, která by dovedla odolávat sebevražedným a dalším rozkladným sklonům. Obracel se tedy do středověku, protože středověký člověk měl podobný harmonizující a integrující světový názor. Ovšem nechtěl se vracet, uměle dosazovat minulost do dneška. Proto hlásal potřebu nového náboženství, které by vhodně nahradilo úlohu náboženství ve středověku. Později bylo hledání tohoto náboženství potlačeno kategorií humanity, resp. hledání životního smyslu. Patočka k tomu říká: „Ale opravdu lidským se člověk může a musí teprve stát. Lidskost tedy není fakt, skutečnost. Lidskost je možnost, kterou je zapotřebí vykonat, chopit se jí jako poslání.“ (Patočka 1997: 354)

Už v roce 1901 Masaryk napsal: „Být jen individuem bez nějakého svazku k druhým prostě nejde. Není žádného já samotného o sobě.“ (Masaryk 1990: 33) Touto tezí se o více než 20 let později proslavil Martin Buber v díle *Já a Ty*. Jistě, tento výrok je spíše sociologický, ale pobídkou k vzájemné lásce, k humanismu a k práci pro druhého se stává filosofickým.

Masaryk byl pro svou připravenost kritizovat jakýkoli názor považován ve své době za stoupence pozitivismu i jeho odpůrce, za křesťana i ateistu, za přítele i nepřítele marxismu. Machovec v něm vidí jakéhosi raného existencialistu, neboť se zabývá problémem autenticity lidské existence. Všimá si také, že se podobá Sókratovi maieutikou. Neklade stanoviska, spíše klade k daným stanoviskům otázky, nutí k domýšlení a překračování původních stanovisek.

Machovec se dále táže, zda nebyl Masarykovým autorem spíše Sókratés než Platón, protože sám Masaryk je spíše kritikem, nikoli systematikem. (Machovec 1968: 67)

Také Patočka si všímá, že Masaryk aplikuje sókratovskou moudrost negativní orientace, kritického vylučování toho, co je nesprávné, co nesouhlasí s vlastním jednotným smyslem, a toto nazývá praktickým sókratismem.

Emanuel Rádl si Masaryka cenil, ale kritizoval jeho zacházení s filosofií. Píše, že je příliš pánem filosofie než jejím služebníkem.

Je vhodné připomenout na několika příkladech i stálost Masarykova mravního postoje. Roku 1886 vystoupil s tím, že tzv. rukopisy *Královédvorský* a *Zelenohorský* jsou podvrhy. Tyto spisy byly údajně starší než nejstarší německé písemnosti, měly tedy dokázat, že česká kultura je starší než německá. Ukázalo se ale například, že v Rukopisech je na šestnácti stránkách přes tisíc pravopisných chyb oproti staré české gramatice. S Masarykem vystoupil i profesor Gebauer a Masaryka musel bránit, aby nebyl vyhozen z univerzity.

Přestože většina národa uznávala, že jsou Rukopisy falešné, neměl prý vyvolávat celou aféru. Údajně bral národu posvátný odkaz předků. Dogmata se nezakoušejí, v dogmata se věří. Masarykova cesta výchovy k vlastenectví byla jiná – byla cestou pravdy.

V roce 1899 byla v lese u Polné nalezena zavražděná dívka. Měla podřezaný krk a vypukla všeobecná hysterie, že tato vražda je rituální a že ji spáchal nějaký žid, aby měl křesťanskou krev pro své rituály. Podezřelým se stal židovský žebrák Leopold Hilsner, který byl poté odsouzen za rituální vraždu. Proti tomu vystoupil rozhořčeně Masaryk. Dokázal, že to nebyla rituální vražda a že vyšetřování bylo povrchní a zaujaté předsudky. Nejvyšší soud ve Vídni nařídil tedy nové vyšetřování. Masaryk byl poté vláčen v novinách, hlavně klerikálové a radikálové ho uráželi. Prý se zaprodal židům, určitě od nich dostává peníze, konečně se ukázalo, jaký je to vlastenec. Dokonce i do posluchárny na univerzitě přišlo na Masaryka hodně studentů, kteří ho uráželi a nenechali ho přednášet.

V aféře s Rukopisy se na jeho stranu postavilo aspoň několik známých osobností, tentokrát se k němu nikdo nepřipojil, i známí se mu vyhýbali. Masarykovi šlo pouze o spravedlnost, samozřejmě nechtěl stranit židům, ale varovat Čechy před vlastní pověřivostí. V této situaci se chtěl Masaryk vystěhovat. Tehdy mu velice pomohla jeho žena Charlotta. Ačkoli se narodila v Americe, cítila být se Češkou, a vystěhovat se odmítla. Zůstali tedy v Praze.

V brožuře *Význam procesu polenského pro pověru rituální*, vyd. 1900, píše: „... jak povrchně a bezstarostně lidé soudí o životě a smrti! Trest smrti již proto má být zrušen.“ Později, na sklonku života, se svěřuje Karlu Čapkovi, že právo trestat smrtí je právo hrozné a snad prý bude v budoucnu zrušeno. Trest smrti není odplatou ani zastrašením, není zajištěním proti nebezpečnému zločinci. Má-li smysl a oprávnění, pak jen jako expiace (vykoupení, odčinění).

V době, kdy byl poslancem v říšské radě, bylo v Záhřebu odsouzeno 53 Srbů a Chorvatů k trestu smrti za vlastizrady. Šlo o duchovní, učitele i sedláky. Masaryk dokázal, že celá akce byla organizována vládními kruhy, tedy že šlo o provokaci. Tím dosáhl

osvobození všech odsouzených, ukázal na nečestné způsoby rakouské politiky a získal si obrovské sympatie jižních Slovanů.

Karel Čapek vzpomínal s dojetím na historku, kterou mu Masaryk vyprávěl. V roce 1917 se ocitl na náměstí v Moskvě, kde se střílelo. Před ním se někdo rozběhl a vklouzl do vrat hotelu, tak tam běžel také. Ale vrata před ním přibouchli. Tak do nich bušil a křičel, ať ho pustí dovnitř. Zeptali se ho, jestli je hostem. Nikoho jiného prý nepustí. „Nechtěl jsem lhát,“ řekl Masaryk, tak křičím: „Neblázněte a pusťte mě!“ Nakonec ho pustili, ale důležitá byla ta větička „nechtěl jsem lhát“. Šlo mu o život, přesto pro něho byla důležitější zásada před bezprostřední záchranou života.

Po Masarykově smrti vyšly komentáře snad ve všech významných světových novinách a časopisech. *Magyar Ujság* psal o chudém dělnickém hochu, který přemohl Habsburky (Masaryk pocházel z chudé rodiny, otec byl panský kočí, matka děvečka), belgický *Le XXe Siècle* připomínal Platóna, který pravil, že národové budou šťastni, až jim povládnou filosofové a až králové budou filosofové. Masaryk tak zanechal v dějinách vzpomínku na spravedlivě vládnoucího filosofa.

SEZNAM LITERATURY

ČAPEK, Karel. *Hovory s T. G. Masarykem*. Praha: Československý spisovatel, 1990. ISBN 80-202-0170-X.

HERBEN, Jan. *Chudý chlapec, který se proslavil*. Praha: Dolmen, 1991. ISBN 80-85281-03-1.

KOPTA, Josef (ed.). *Dni žalu. Památník o sklonku života, o nemoci, smrti a pohřbu presidenta Osvoboditele T. G. Masaryka*. Praha: Čin a Orbis, 1937.

MACHOVEC, Milan. *Tomáš G. Masaryk*. Praha: Svobodné slovo, 1968.

MASARYK, Tomáš Garrigue. *Ideály humanitní*. Praha: Melantrich, 1990. ISBN 80-7023-036-3.

PATOČKA, Jan. *Komeniologické studie I*. Praha: OIKOYMENH, 1997. ISBN 80-86005-52-6.

PATOČKA, Jan. *Péče o duši I*. Praha: OIKOYMENH, 1996. ISBN 80-86005-24-0.

PLATÓN. *Filébos*. Praha: OIKOYMENH, 1994. ISBN 80-85241-35-8.

PLATÓN. *Ústava*. Praha: Svoboda, 1993. ISBN 80-205-0347-1.

(*PhDr. Petr Kalenský* je studentem doktorského studia na Pedagogické fakultě UK v Praze.)